अंक १४

# संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय.)

## चतुर्दशो भागः ।


लेखक और प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)



द्वितीय वार ।

संवत् १९८७, शक १८५२, सन १९३१.

मूल्य छः आने ।

अंक १४

# संस्कृत-पाठ-माला।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय.)

## चतुर्दशो भागः।

लेखक और प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

द्वितीय वार।

संवत् १९८७, शक १८५२, सन १९३१.

---

## दशम गण के क्रियापद ।

इसके पूर्व पुस्तकमें प्रथम गण के क्रियापद दिये हैं। सब क्रियापदों में प्रथम और दशम गण के क्रियापद संख्या में अधिक और विशेष उपयोग के हैं। इस लिये पूर्व पुस्तक में प्रथम गणके क्रियापद कहने के पश्चात् इस पुस्तक में दशमगणके क्रियापद बताये जाते हैं।

यदि पाठक इन दो गणों के क्रियापदों का ठीक ठीक अध्ययन करेंगे, तो आवश्यक सब क्रियापदोंका ज्ञान उनको हो सकता है। आशा है कि इतना अभ्यास करके संस्कृत मंदिर में पाठक प्रविष्ट हो जांयगे।

जितने धातु इन दो गणों में हैं उतने ही करीब अन्य आठ गणों में हैं। इस लिये प्रथम और दशम इन दो गणों के धातुओंका अध्ययन होनेसे आधा क्रियापद संग्रह पाठकों के पास हो जायगा। यदि पाठक इनका योग्य रीतिसे उपयोग करेंगे तो उनका लाभ बहुत हो सकता है।

चैत्र १ सं० १९८७<br>
स्वाध्याय मंडल<br>
औंध (जि. सातारा)

निवेदक<br>
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

ॐ

# संस्कृत पाठ माला।

## चतुर्दशो भागः।

### पाठ १

दशमगण के धातु।

प्रथम गण के धातुओं के समान ही सुगम रीतिसे दशम गण के धातुओं के रूप होते हैं। प्रथम गण के धातुओंको धातु और प्रत्ययके मध्यमें जहां " अ " लगता है वहां दशम गण के धातु और प्रत्ययमें " अय " लगता है। इतनाही मुख्य भेद है। प्रायः शेष रूप समान रीतिसे ही होते हैं। उदाहरण के लिये रूप देखिये—

" पत् " ( गिरना ) यह धातु प्रथम और दशम गणमें है इस लिये इसके रूप यहां बताये जाते हैं—

पत् ( गिरना )

| प्रथमगण। | दशम गण। |
|---|---|
| १ पतति | पतयति। |
| २ पतिता | पतयिता। |
| ३ पतिष्यति | पतयिष्यति। |

*

प्रथम गण के धातुओं को जहां "अ" नहीं लगता वहां के रूपों में कोई विशेष भेद नहीं होता, केवल लिट् ( भूत काल ) के रूपों में थोडासा भेद है। देखिये—

| प्रथम गण | दशम गण |
|---|---|
| १ पपात | पतयांचकार |

अब पाठकों की सुगमता के लिये हम दशमगणके रूप देते हैं—

"पत्" धातु ( गिरना )

१ लट्= ( वर्तमान काल ) परस्मैपद के रूप—

१ पतयति, पतयतः, पतयन्ति। २ पतयसि, पतयथः, पतयथ। ३ पतयामि, पतयावः, पतयामः॥

आत्मनेपद के रूप—

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते। २ पतयसे, पतयेथे, पतयध्वे। ३ पतये, पतयावहे, पतयामहे।

इसी धातु के रूप और भी निम्न प्रकार होते हैं—

परस्मैपदमें—

१ पातयति, पातयतः, पातयन्ति।

तथा आत्मनेपदमें—

१ पातयते, पातयेते, पातयन्ते।

अन्य रूप "प" के स्थानपर इसी प्रकार "पा" समझ कर करने योग्य हैं। पुनः दूसरे धातु के रूप देखिये—

"चुर" ( चोरना )

१ लट् ( वर्तमान ) परस्मैपदके रूप-

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ॥

आत्मनेपदके रूप—

१ चोरयते, चोरयेते, चोरयन्ते। २ चोरयसे, चोरयेथे, चोरयध्वे। ३ चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे ॥

तड् ( ताडन करना )

२ लङ् ( अनद्यतन भूत ) परस्मैपदके रूप—

१ अताडयत्, अताडयताम्, अताडयन्। २ अताडयः, अताडयतं, अताडयत। ३ अताडयम् अताडयाव, अताडयाम ॥

आत्मनेपदके रूप—

१ अताडयत, अताडयेताम्, अताडयन्त। २ अताडयथाः, अताडयेथाम्, अताडयध्वम्। ३ अताडये, अताडयावहि, अताडयामहि॥

भू ( विचार करना )

३ लोट् ( आज्ञार्थ ) परस्मैपदके रूप—

१ भावयतु, भावयताम्, भावयन्तु। २ भावय, भावयतं, भावयत। ३ भावयानि, भावयाव, भावयाम,।

आत्मनेपदके रूप—

१ भावयतां, भावयेतां, भावयन्ताम्। २ भावयस्व, भावयेथां, भावयध्वम्। ३ भावयै, भावयावहै, भावयामहै।

इस प्रकार रूप होते हैं। इस दशम गणमें केवल परस्मैपद के धातु बहुधा नहीं हैं, थोडेसे आत्मनेपद के हैं और शेष धातु उभय पदके हैं। इन उभय पदके धातुओं के रूप परस्मै पद और आत्मनेपद के रूपोंके समान होते हैं जैसे कि ऊपर दिये हैं।

लिट् ( अनद्यतन परोक्ष भूत ) के रूप दशमगणके धातुओंके अति सुगम हैं, क्यों कि, धातु का रूप इस प्रकार बनता है—

चुर् ( चोरना )

| परस्मैपद । | आत्मनेपद । |
| --- | --- |
| चोरयामास | चोरयामास |
| चोरयांबभूव | चोरयांबभूव |
| चोरयांचकार | चोरयांचक्रे |

अर्थात् "आस, बभूव, चकार" ये रूप लगाकर रूप बनते हैं। हरएक धातु के इसी प्रकार रूप होने के कारण ये रूप बनाना अति सुगम है—

परस्मैपदके रूप—

१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः । २ चकर्थ, चक्रथुः चक्र । ३ चकार ( चकर ), चकृव, चकृम ।

आत्मनेपदके रूप-

१ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृषे, चक्राथे, चकृढ्वे । ३ चक्रे चकृवहे, चकृमहे।

ये रूप किसी धातु के आगे लगकर लिट्के रूप होते हैं जैसे—

१ चोरयांचकार, चोरयांचक्रतुः चोरयांचक्रुः । इत्यादि । सबही धातुओं के विषयमें प्रायः यही नियम है। अब यहां कुछ धातु देते हैं—

## दशम गणके धातु ।

### उभयपद ।

अघ् = पाप करना । अघयति, अघयते । अघयांचकार – चक्रे । अघयिता । अघयिष्यति, अघयिष्यते ।

अंक् = चिन्ह करना । अंकयति,अंकयते । अंकयांचकार-चक्रे । अंकयिता । अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अंग् = चिन्ह करना । अंगयति, अंगयते । इत्यादि० ।

अंध् =अंधा होना । अंधयति, अंधयते । अंधयांचकार-चक्रे । अंधयिता । अंधयिष्यति ।

अम् = रोग होना । आमयति-ते। आमयांचकार-चक्रे । आमयिता । आमयिष्यति ।

अर्क् =स्तुति करना । अर्कयति-ते । अर्कयांचकार-चक्रे । अर्कयिता । अर्कयिष्यति ।

अर्घ् = पूजा करना । अर्घयति- ते । अर्घयांचकार-चक्रे । अर्घयिता । अर्घयिष्यति—ते ।

अर्च् =पूजा करना । अर्चयति-ते । ( पूर्ववत् )

अर्ह् =पूजा करना । अर्हयति-ते । अर्हयांचकार-चक्रे । अर्हयिता । अर्हयिष्यति—ते ।

अवधीर् = अपमान करना । अवधीरयति-ते । अवधीरयांचकार—चक्रे । अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति—ते ॥

अंश् =विभाग करना । अंशयति—ते । अंशयांचकार-चक्रे । अंशयिता । अंशयिष्यति—ते ।

इस स्थानमें धातु, उसका अर्थ, पश्चात् ( लट् ) वर्तमान कालका रूप, पश्चात् ( लिट् ) अनद्यतन भूतकाल का

रूप, आगे ( लुट् ) अनद्यन भविष्यके रूप, और पश्चात् ( लृट् ) भविष्यके रूप दिये हैं। इससे पाठक स्वयं रूप बना सकते हैं—

वाचन पाठः ।

१ स वस्त्रं अंकयति । स किं अंकयांचक्रे? अहं न किमपि अंकयाचक्रे । त्वं कदा तत् अंकयिष्यसि?

२ किमर्थं स अघयति । यदा स अघयांचकार तदा त्वया किं कृतम्? वयं न अघयांचकृम ।

३ ते सर्वे सूर्यं अर्कयांचक्रुः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । कः तत्र अर्कयिष्यति ? कथं स अर्कयिष्यति ? कः एवं अर्कयते ।

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा एव अर्चयामि । यदा स तं अर्कयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ?

५ सदा दुष्टः मनुष्यः सत्पुरुषं अवधीरयति ।

इस प्रकार पाठक वाक्य बना सकते हैं और अपना अभ्यास बढा सकते हैं। थोडेसे विचारपूर्वक यत्न करनेसे पाठकोंको बहुत वाक्य बनानेकी शक्ति यहां प्राप्त हो सकती है।

# पाठ २

## शब्दार्थ ।

विपाकः = परिणाम
उपस्थितः = प्राप्त
सांप्रतं = अब
नृशंस = दुष्ट
सकाम = इच्छाकी पूर्तीसे युक्त।
द्रोणी = पात्र
बीज = बीज
प्रकीर्यन्ते=फेकी या बोयी जाती हैं
त्वरमाणः = शीघ्रता करनेवाला
एकैकशः = एकएकसे
अनुजाने = आज्ञा देता हूं
शुनः = कुत्ते
श्वा = कुत्ता
उपायनं = भेंट
सप्तरात्र = सात रात्री
तुमुल = बडा
आलयं = मंदिर
उपाघ्राय = सूंघकर
अत्यगात् = गया
आख्याहि = कह
पश्चिमं संदेशं=अंतिम निवेदन
विवासन = शहरसे निकालना
अयशः = अकीर्ति
निवर्तयिष्यामि= वापस लाऊंगा
अनुत्तमं = सबसे उत्तम
मोक्षयित्वा = बंधसे छोडकर
आसांचक्रे = बैठगया
छिंधि = छेदनकर
स्नुषा = बहु
स्तैन्यं = चोरी
सैन्धवः = सिंधदेशका
दारहरणं = स्त्री चुराना
वनौकाः = वनमें घर करने वाले
विप्रवासः=शहरसे बाहर करना
अक्लिष्ट = कष्टरहित

### धातु ।

उप-स्था = उपस्थित होना
सं-त्यज् = फेंकना
अप-नी = दूर ले जाना
आ-नी = लाना
आ-ख्या = कहना
वि-लप् = रोना

| | |
|---|---|
| विलपन् = रोता हुआ | आघ्रा = सूंघना । |
| प्रष्टुं = पूछनेके लिये | उपक्रम् = प्रारंभ करना |
| उपचक्रमे = प्रारंभ किया | निवृत्त = वापस होना |
| परदारा = परस्त्री | मुच् = मुक्त करणा |

हे कौसल्ये ! तस्यैव मम कर्मणोऽयं विपाक उपस्थितः। तस्य मुनेः शापकारणादद्यैव मे मरणं आगतमिति मन्ये। अद्याऽहं पुत्रशोकेन जीवितं संत्यक्ष्यामि । सांप्रतमेवाहं चक्षुर्भ्यां न पश्यामि त्वामपि । अतः, हे कौसल्ये! त्वं हस्तेन मां स्पृश । मया रामे योग्यं आचरणं न कृतम्। यत्तु रामेण कृतं तत्तु शोभनमेव। अतस्तस्य रामस्य शोको मम प्राणाञ्छोषयति। क्षीणतैलो दीप इव मम हृदयं शाम्यति। हा राम! हा राम! सुत कुत्र गतोऽसि! अत्र त्वां न पश्यामि । हा कौसल्ये ! हा सुमित्रे ! इति विलपन् राजा दशरथः प्राणान् जहौ।

दशरथे नृपे एवं शान्ते कौशल्या मूर्च्छिता भूत्वा भुवि निपतिता । तां तथा पतितां दृष्ट्वा सर्वं नरेंद्रस्य भवनं रोदन-मयं बभूव। गतप्रभं राज्ञः दशरथस्य मुखमवलोक्य कौसल्या कैकेयीमब्रवीत्-नृशंसे! कैकेयी! सकामा भव। अकंटकं राज्यं भुंक्ष्व। अहं तु अत ऊर्ध्वं जीवितुमपि नोत्सहे। का खलु भर्तारं परित्यज्य जीवितुमिच्छेत्? कैकेय्या अद्य राघवाणां कुलं हतम्। न रामो जानाति मां अद्यैव विधवां जाताम्। साहं गमिष्यामि पतिलोकमद्यैव। प्रवेक्ष्यामि वा अग्निम्।

नृपतेः शरीरमेवालिंगयंतीं कौसल्यां सेवकास्ततः स्थानात् दूरं अपनिन्युः। राज्ञः शरीरं तैलद्रोण्यां संवेश्य ते तस्य सर्वाणि कर्माणि चक्रुः। व्यतीतायां तु रजन्यां द्विजातयो राजसभां ईयु-स्तत्र श्रेष्ठं राजपुरोहितं वसिष्ठं चोचुः।

ऋषय ऊचुः- अद्यैव कश्चित् राजा इक्ष्वाकूणां विधीयताम्। अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात्। अराजके जनपदे पर्जन्योऽपि न वर्षति। न च केनापि बीजानि प्रकीर्यन्ते। पुत्र पितुर्वशे न वर्तते, नापि भार्या स्वामिनः वशे भवति। अराजके जनपदे मत्स्या इव जनाः परस्परं भक्षयन्ति। नरेन्द्रो हि राष्ट्रस्य धर्मरक्षकः। अतः अद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम्।

वसिष्ठ उवाच-अहो ! वयं किं समीक्षामहे? शोकं त्यक्त्वा मम शासनाद्भरतः शीघ्रं दूतसाहाय्येनाऽऽनीयताम्। हे दूत! त्वं भरतं प्रति त्वरमाणो याहि। कथय च तं पुरोहितः त्वां कुशलं प्राह। आगच्छ च शीघ्रमिति। तस्मै च पितरं मृतं, रामं च वने गतं, मा कथय।

तथा आज्ञप्ता दूता ययुः। यथादिष्टं च भरतमूचुः। वस्त्राण्याभरणानि भरताय तस्य मातुलाय च ददुः। भरतोऽपि तत्सर्वं स्वीकृत्य सर्वेषां कुशलमेकैकशः पप्रच्छ। दूतैः प्रेरितो भरतो मातामहमुवाच ' राजन् गच्छामि पितुः सकाशमिति '। तं शिरसि आघ्राय मातामह उवाच—'गच्छ तात! अनुजाने त्वाम्। सुप्रजा त्वया कैकेयी। मदर्थे सर्वेषां कुशलं ब्रूयाः' इति।

एवं सत्कृत्य राजा कैकेयः भरताय बहु धनं ददौ। अंतः-

पुरेऽतिसंवृद्धान् महाकायाञ् शुनश्चोपायनं ददौ। शत्रुघ्नसहितः भरतस्ततो रथमारुह्य ययौ। सप्तरात्रादूर्ध्वं सालवनं प्राप्याऽयोध्यामरुणोदयसमये ददर्श। पुरुषव्याघ्रः अयोध्यां पुरीं दृष्ट्वा सारथिनमब्रवीत्—'नाहं अयोध्यायाः तुमुलं शब्दं शृणोमि। उद्यानानि यथापूर्वाणि प्रफुल्लानि न दृश्यन्ते। सूत! कथय कथमेतत्? मे बंधुषु कुशलं वर्तते वा न?'

एवं दुःखार्तो भरतो अयोध्यां प्रविवेश। पितुरालये पितरमपश्यन्, मातुरालये मातरं द्रष्टुं जगाम। तं समुपाघ्राय कैकेयी कुशलं पप्रच्छ। भरतः सर्वं कथयामास। मातरं पप्रच्छ च 'किमिति राजानं न पश्यामि' इति। कैकेयी कथयामास—'या सर्वेषां भूतानां गतिस्तां गतिं ते पिता गतः' इति। श्रुत्वैव तद्भरतो भूमौ निपपात। उवाच च ताम् 'केन व्याधिना राजाऽत्यगात्? रामोऽपि कुत्र गतः तच्छीघ्रमाख्याहि। पितैव हि ज्येष्ठो भ्राता धर्मं जानतः आर्यस्य। तथा पितुः पश्चिमं संदेशं श्रोतुमिच्छामि।'

एवं पृष्टा कैकेयी यथाभूतमकथयत्। यथा 'हा राम, हा सीते, हा लक्ष्मणेति विलपन् राजा परलोकं गतः। लक्ष्मणानुचरो रामोऽपि सीतया सह वनं गतः।' श्रुत्वैतत् भरतः पुनः प्रष्टुमुपचक्रमे। 'कच्चिद्रामेण ब्राह्मणधनं न हृतम्? कच्चिन्न विहिंसितोऽपापः? न वा कच्चित्परदारानभिमन्यते येन विवासितः?' इति।

कैकेयी तमुवाच-'अभिषेचनमिह रामस्य श्रुत्वा तव पिता मया याचितः, राज्यं त्वदर्थं भवतु रामस्य च वने विवासनं भवत्विति'।

श्रुत्वैतत्संतप्तो भरतस्तां तदोवाच। 'राजानं मृत्युवशं रामं च तापसं कृत्वा त्वया मे दुःखमेव संवर्धितम्। त्वं कुलस्य कालरात्रिरेव प्रत्यक्षं संजाता। कथं तव ईदृशी पापमयी बुद्धिः समुत्पन्ना? अस्मिन् जीवलोके त्वयाऽहं अयशः प्रापितः। एष इदानीं गमिष्यामि रामं प्रति निवर्तयिष्यामि च तं भ्रातरं वनात्।' मातरं इत्युक्त्वा कैकेयीभवनात्कौसल्यागारं सशत्रुघ्नो भरतः प्राप्तः।

# पाठ ३

पाठकों की सुविधाके लिये दशमगणके धातुओंके कुछ रूप यहां देते हैं—

लिट् ( अनद्यतन परोक्षभूत )

ईड् ( स्तुति करना ) परस्मैपद—

१ ईडयांचकार, ईडयांचक्रतुः, ईडयांचक्रुः। २ ईडयांचकर्थ, ईडयांचक्रथुः, ईडयांचक्र। ३ ईडयांचकार ( चकर ), ईडयांचकृव, ईडयांचकृम ॥

आत्मनेपद—

१ ईडयांचक्रे, ईडयांचक्राते, ईडयांचक्रिरे। ईडयांचकृषे, ईडयांचक्राथे, ईडयांचकृढ्वे। ३ ईडयांचक्रे, ईडयांचकृवहे, ईडयांचकृमहे,

इसी रीतिसे दशमगणके धातुओंके रूप होते हैं। इसी प्रकार निम्नलिखित रूप लगकर भी होते हैं—

१ आस, आसतुः, आसुः। २ आसिथ, आसथुः, आस। ३ आस, आसिव, आसिम ॥ इन रूपोंसे निम्न प्रकार रूप होते हैं—

१ ईडयामास, ईडयामासतुः ईडयामासुः। २ ईडयामासिथ, ईडयामासथुः, ईडयामास। ३ ईडयामास, ईडयामासिव, ईडयामासिम।

इस प्रकार पाठक दो पद्धतियोंसे ( लिट् ) परोक्ष अनद्यतन भूत के रूप बना सकते हैं। अब निम्नलिखित धातु देखिये-

दशमगणके उभयपदी धातु।

आंदोल्- डोलना। आंदोलयति-ते। आंदोलयांचकार-चक्रे।

आंदोलयिता। आंदोलयिष्यति-ते।

आप् - प्राप्त होना। आपयति-ते। आपयांचकार -- चक्रे। आप-
यिता। आपयिष्यति - ते।

ईड् = स्तुतिकरना। ईडयति - ते। ईडयांचकार -- चक्रे। ईड-
यिता। ईडयिष्यति -- ते।

ऊन् = न्यून होना। ऊनयति -- ते। ऊनयांचकार - चक्रे। उन-
यिता। ऊनयिष्यति - ते।

ऊर्ज् = बलिष्ठ होना। ऊर्जयति--ते।

ओलंड् = उल्लंघना। ओलण्डयति -- ते।

कथ् = कथन करना। कथयति -- ते।

कर्त् = काटना। कर्तयति - ते।

कल् = जाना, गिनना। कलयति-ते।

काल् = समय गिनना। कालयति -- ते।

कित् = रहना। केतयति -- ते।

कुंठ् = वेष्टन करना। कुंठयति -- ते।

कुप् = बोलना। कोपयति -- ते।

कुमार् = खेलना। कुमारयति -- ते।

कृप् = समर्थ होना। कल्पयति -- ते।

क्लृप् = ,,। कल्पयति -- ते।

कृत् = कथन करना। कीर्तयति -- ते।

केत् = बुलाना। केतयति -- ते।

आक्रंद् = रोना। आक्रंदयति -- ते।

यहां के कई धातुओंके एक वर्तमान कालके ही रूप दिये हैं
इस स्थानपर तथा आगे भी अन्यरूप पूर्ववत् पाठक बना सकते हैं।

केतयति-ते। ईडयांचकार-चक्रे।

इस प्रकार संक्षिप्त रूप दिये हैं। इसका अर्थ- ( परस्मै० ) केतयति, ( आत्मने० ) केतयते। ( परस्मै० ) ईडयांचकार, ( आत्मने० ) ईडयांचक्रे।

इस प्रकार रूप होते हैं यह भाव समझना चाहिये। यदि इस संकेतको ध्यान में रखेंगे तो प्रायः किसीभी स्थानपर पाठकों को कोई कठिनता नहीं रहेगी।

वाक्य।

१ वीरः ऊर्जयति। कः तदा ऊर्जयांचकार। स किमर्थं ऊर्जयिष्यति। ते सर्वे नैव ऊर्जयन्ति

२ इदानीं बालकः आक्रंदयति। सर्वेऽपि बालकाः एवं आक्रंदयन्ति। कदा ते सर्वे आक्रंदयांचक्रुः।

३ यदा ते कर्तयिष्यन्ति तदा त्वं किं करिष्यसि? कथं ते कर्तयांचक्रुः? किमर्थं ते एवं कर्तयांचक्रुः?

४ त्वं कथय यत् त्वया तदानीं तत्र श्रुतम्। रामचंद्रः स्वकीयां कथां कथयांचकार। स न कथयिष्यति।

अब थोडे धातु देखिये-

दशम गणके उभयपद धातु।

क्षप् =प्रेरणा करना। क्षपयति - ते।

क्षल् =धोना। क्षालयति - ते।

खंड् =टुकडे करना। खंडयति - ते।

गण् = गिनना। गणयति - ते।

गर्ज = गर्जना करना। गर्जयति - ते।
गर्ह = निंदाकरना। गर्हयति - ते।
गवेष् = ढूंढना। गवेषयति - ते।
अवगुंठ् = वेष्टनकरना। अवगुंठयति - ते।
गुण = गुणना। गुणयति - ते।
ग्रंथ् = बांधना, संबंध जोडना। ग्रंथयति - ते।
ग्रस् = लेना। ग्रासयति - ते।
ग्राम् = निमंत्रण देना। ग्रामयति - ते।
घट् = इकट्ठा करना। घटयति - ते।
घंट् = शब्द करना। घंटयति - ते।
चण्ड् = कोप करना। चंडयति - ते।
चर्व = चबाना। चर्वयति - ते।
चल् = चलाना। चालयति - ते।
चित्र् = चित्र करना। चित्रयति - ते।
चिन्त् = चिन्तन करना। चिन्तयति - ते।
चिन्ह् = चिन्ह करना। चिन्हयति - ते।
चुद = प्रेरणा करना। चोदयति - ते।
चुम्ब् = हिंसा करना। चुम्बयति - ते।

संस्कृत वाक्य।

१ अहं वस्त्राणि अत्रैव प्रक्षालयामि। ते सर्वे कदा स्वकीयानि वस्त्राणि प्रक्षालयांचक्रुः। यः पुरुषः वस्त्रं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र आगच्छतु।

२ त्वं किं खण्डयसि? त्वं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खंडयसि। कः तत् अखंडयत्। यदि त्वं खण्डयितुं इच्छसि तर्हि काष्ठं खंडय। वयं तत् नैव खंडयांचक्रम।

३ स रूप्यकान् गणयति। अहं रूप्यकान् अगणयम्। विश्वामित्रः सर्वं गणयांचकार।

४ मेघः आकाशे गर्जति। कदा मेघाः गर्जन्ति। यदा वृष्टिसमयः आगच्छति तदा एव मेघाः आकाशे गर्जन्ति। सर्वे मेघाः गर्जयांचक्रुः।

५ चित्रकारः सुंदरं चित्रं चित्रयति। कस्य चित्रं सः चित्रयति? यदा तच्चित्रं चित्रितं भविष्यति तदा स किं करिष्यति?

६ मनुष्यः अन्नं चर्वयति। यथा स चर्वयति तथैव त्वं चर्वय। सर्वे अपि चर्वयन्ति।

पाठक इस रीतिसे पूर्वोक्त धातुओंके रूप बनाकर वाक्य बनावें और अपना अभ्यास बढावें।

---

# पाठ ४

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम्।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥८॥

"तेजस्वी तेजोयुक्तः धनंजयः अर्जुनः च पुरंदरं शत्रुनगरविध्वंसकं इंद्रं प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपतः इंद्रस्य समीपं एव भृत्यवत् दाससमानं प्रणतः नम्रः भूत्वा तस्थौ स्थितवान्।

आघ्राय तं महातेजाः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥१०॥
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम्।
हर्षेण महताऽऽविष्टः फाल्गुनस्याऽथ दर्शनात् ॥११॥

"महातेजाः अतितेजाः कुंतीपुत्रः कुंतीनंदनः युधिष्ठिरः तं देव-राजस्य इंद्रस्य अंतिके समीपभागे एव स्थितं विनीतं नम्रं जटिलं प्रशस्ताभिः जटाभिः युक्तं, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकल्मषं पापरहितं तं धनंजयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य, तं अर्जुनं आघ्राय च तस्य गंधं आघ्राय च अथ फाल्गुनस्य दर्शनात् महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत्।"

बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन्।
तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥१२॥
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः।
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि, पांडव।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥१३॥

"(स युधिष्ठिरः) देवराजं इंद्रं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो बभूव। तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं दीनमनोभावरहितं युधिष्ठिरं धीमान् पुरंदरः शत्रुनगरभेत्ता देव-राजः इंद्रः इदं वचनं अब्रवीत्। हे पांडव! हे धर्मराज! हे राजन्! त्वं इमां पृथिवीं प्रशासिष्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि। हे कौन्ते-य! कुंतीनंदन धर्मराज! पुनः काम्यकं आश्रमं स्वस्ति प्राप्नुहि।"

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन्।
कृतप्रियश्चाऽस्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः॥१४

म० भारत वन० १६६

"हे राजन्! मत्तः मत्सकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन सर्वाणि अखिलानि अस्त्राणि प्राप्तानि। धनंजयेन अर्जुनेन अहं कृतप्रियः अस्मि। तेन मम अतीव प्रियं कार्यं कृतं इति अभिप्रायः। अतः एष अर्जुनः त्रिभिः लोकैः जेतुं न शक्यः। एवं सर्वत्र विजयी एव संजातः॥"

अब इसके अध्ययन के पश्चात् पाठक निम्नलिखित श्लोक पढ़ें-

युधिष्ठिर उवाच— कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः।
रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५ ॥
मार्कंडेय उवाच— अजो नामाऽभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

म० भा० वन० अ० २७४

युधिष्ठिर उवाच- कस्मिन्कुले रामो जातः ? स किंवीर्यः ? किंपराक्रमः ? रावणो वा कस्य पुत्रः? तस्य रावणस्य तेन रामेण सह किंनिमित्तं वैरम् ? ॥ ४ ॥ हे भगवन् ! एतत् सर्वं मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अक्लिष्टकर्मणो रामस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि । ॥ ५ ॥ मार्कंडेय उवाच- इक्ष्वाकुवंशजः अजो नाम महान् राजा अभवत् । तस्य पुत्रः दशरथः शश्वत् निरंतरं स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६ ॥ तस्य दशरथस्य धर्मार्थकोविदाः चत्वारः पुत्राः अभवन् । राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाः महाबलः भरतश्च ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौसल्या, भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः सुतौ परंतपौ शत्रुतापकौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव अभवताम् ।

ततो गर्भः समभवत्पृथाया पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवांऽबरे ॥ १ ॥

सा बांधवभयाद् बाला गर्भं तं विनिगूहति ।
धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २॥
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥
म० भा० वन० अ० ३०८

हे पृथिवीपते ! ततः पृथायाः कुन्त्याः गर्भः समभवत् । अंबरे आकाशे दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चंद्रः इव ॥ १ ॥ सा बाला सुश्रोणी कन्या कुंती बांधवभयात् विनिगूहती गूढं गुप्तं यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती तं गर्भं धारयामास। जनः एनां च न बुबुधे न ज्ञातवान् । कन्यापुरगतां परिरक्षणे निपुणां बालां धात्रेयिकां ऋते धात्रीं विहाय काचित् काऽपि अन्या नारी अन्या स्त्री तां न वेद न ज्ञातवान् । ततः ऊर्ध्वं कालेन समयेन सा वरवर्णिनी उत्तमवर्णयुक्ता कुंती तस्य देवस्य प्रसादात् अमरप्रभं देवसदृशं गर्भं पुत्रं कन्या एव सुषुवे उत्पादितवती ।

कर्ण उवाच- भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥
न मे दारा न मे पुत्रा न चाऽन्यद्दैवतं दिवि ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २॥
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चाऽन्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४ ॥

भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
म० भा० वन० ३०२

हे परमतिग्मांशो अतितीक्ष्णकिरण हे गोपते पृथ्वीपते सूर्य ! यथा मां त्वं वेत्थ जानासि तथा एव अहं भगवन्तं त्वां भक्तः अस्मि । अतः कथंचन किंचिदपि अदेयं दातुं अयोग्यं नास्ति ॥१॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं मम भक्त्या सदा इष्टः असि तथा अन्यत् दिवि दैवतं न, न मे पुत्राः न च मे दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मानः सज्जनाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टां भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं जानीषे, अत्र संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य अन्यत् दैवतं दिवि नास्ति इति कृत्वा एवं भगवान् मद्धितं मम हितं आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे याचामि, इति एवं ब्रवीमि । हे तिग्मांशो ! त्वं मे तत् भाषणं क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

---

# पाठ ५

पुनः इस पाठ में कई धातुओंके रूप बनाये जाते हैं, पाठक इनकी ओर विशेष ध्यान दें—

[ १ ] चूर्ण = चूरण करना ।

( लट् ) वर्तमान कालके रूप ( परस्मैपद )

१ चूर्णयति, चूर्णयतः, चूर्णयंति । २ चूर्णयसि, चूर्णयथः, चूर्णयथ । ३ चूर्णयामि, चूर्णयावः, चूर्णयामः ॥

( आत्मनेपद )

१ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते। २ चूर्णयसे, चूर्णयेथे, चूर्ण-यध्वे। ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयावहे ॥

( २ ) छिद्र = छेद करना।

( लङ् ) अनद्यतन भूत ( परस्मैपद )

१ अच्छिद्रयत्, अच्छिद्रयताम्, अच्छिद्रयन्। २ अच्छिद्रयः, अच्छिद्रयतम्, अच्छिद्रयत। ३ अच्छिद्रयम्, अच्छिद्रयाव, अच्छिद्रयाम,।

( आत्मने पद )

१ अच्छिद्रयत, अच्छिद्रयेताम्, अच्छिद्रयन्त। २ अच्छिद्रयथाः, अच्छिद्रयेथाम्, अच्छिद्रयध्वम्। ३ अच्छिद्रये, अच्छिद्रयावहि, अच्छिद्रयामहि ॥

( ३ ) आज्ञा = आज्ञा करना।

( लोट् ) आज्ञार्थ। ( परस्मैपद )

१ आज्ञापयतु, आज्ञापयतां, आज्ञापयन्तु। २ आज्ञापय, आज्ञा-पयतम्, आज्ञापयत। ३ आज्ञापयानि, आज्ञापयाव, आज्ञापयाम।

( आत्मनेपद )

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम्। २ आज्ञापयस्व, आज्ञापयेथाम्, आज्ञापयध्वम्। ३ आज्ञापयै, आज्ञापयावहै, आज्ञापयामहै ॥

( ४ ) तुल् = तोलना।

( लिङ् ) विध्यर्थ ( परस्मैपद )

१ तोलयेत्, तोलयेताम्, तोलयेयुः। २ तोलयेः, तोलयेतं, तोलयेत। ३ तोलयेयम्, तोलयेव, तोलयेम।

( आत्मनेपद )

१ तोलयेत, तोलयेयाताम्, तोलयेरन्। २ तोलयेथाः, तोलयेयाथाम्, तोलयेध्वम्। ३ तोलयेय, तोलयेवहि, तोलयेमहि॥

( ५ ) दुःख्=दुःख देना।

( लिट् ) अनद्यतन परोक्षभूत। ( परस्मैपद )

१ दुःखयांचकार, दुःखयांचक्रतुः, दुःखयांचक्रुः। २ दुःखयांचकर्थ, दुःखयांचक्रथुः, दुःखयांचक्र। ३ दुःखयांचकार ( चकर ), दुःखयांचकृव, दुःखयांचकृम॥

( आत्मनेपद )

१ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचक्राते, दुखयांचक्रिरे। २ दुःखयांचकृषे, दुःखयांचक्राथे, दुःखयांचकृढ्वे। ३ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचकृवहे, दुःखयांचकृमहे॥

( ६ ) तिज्=तेज करना।

( ऌट् ) भविष्यकाल ( परस्मैपद)

१ तेजयिष्यति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति। २ तेजयिष्यसि, तेजयिष्यथः, तेजयिष्यथ। ३तेजयिष्यामि, तेजयिष्यावः, तेजयिष्यामः।

( आत्मनेपद )

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते। २ तेजयिष्यसे, तेजयिष्येथे, तेजयिष्यध्वे। ३ तेजयिष्ये, तेजयिष्यावहे, तेजयिष्यावहे।

पाठक इस रीतिसे रूप बनावें।

## दशमगण उभयपद धातु ।

चूर्ण् = चूरण करना । चूर्णयति – ते ।
छद् = आच्छादन करना । छादयति – ते ।
छन्द् = ढांपना । छंदयति – ते ।
छर्द = वमन करना । छर्दयति – ते ।
छिन्द् = छेद करना । छिद्रयति – ते ।
छेद् = छेदन करना । छेदयति – ते ।
जुष् = संतुष्ट होना । जोषयति – ते ।
जॄ = बूढा होना । जारयति – ते ।
ज्ञप् = जानना । ज्ञपयति – ते ।
आज्ञा = आज्ञा करना । आज्ञापयति – ते ।
तड् = ताडन करना । ताडयति – ते ।
तप् = तपाना । तापयति – ते ।
तर्क = विचार करना । तर्कयति - ते ।
तर्ज = निंदा करना । तर्जयति – ते ।
तिज् = तेज करना । तेजयति – ते ।
तिल् = तेल लगाना । तेलयति – ते ।
तुल् = तोलना । तोलयति – ते ।
तृप् = तृप्त होना । तर्पयति – ते ।
त्रस् = विरोध करना । त्रासयति – ते ।
दण्ड् = दण्ड देना । दण्डयति – ते ।
दुःख् = दुःख देना । दुःखयति – ते ।

### संस्कृत वाक्य ।

१ वैद्यस्य भृत्यः वनस्पतिमूलानि चूर्णयति । कः एवं चूर्णयांचकार ? वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते?

२ अहं एवं तर्कयामि। त्वं किं न तर्कयसि? तौ द्वौ अपि पुरुषौ तर्कयिष्यतः। त्वं तर्कय। स तर्कयतु।

३ वैश्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति? यदि सः न तोलयिष्यति तर्हि त्वं तोलयस्व। यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि तर्हि अहं तोलयिष्यामि।

४ कथं स कीटः एतत् काष्ठं छिद्रयति। कुत्र छिद्रयति ? यदा त्वं पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति।

५ आज्ञापय तव भृत्यं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु। त्वं किमर्थं मां एवं आज्ञापयसि? यदा स नृपः अत्र आगमिष्यति तदा एव स आज्ञापयिष्यति।

६ सः भद्रः पुरुषः पितॄन्, देवान्, अतिथीन् च तर्पयति। यदा स तान् सर्वान् तर्पयांचकार तदा तेऽपि तृप्ताः सन्तः स्वं स्थानं गताः।

७ काष्ठकारः काष्ठं शस्त्रेण छेदयति। यदि सः तत् छेदयिष्यति तर्हि त्वं तत्र गच्छ, पश्य च तं यदि स छेत्तुं इच्छति वा न।

८ वीरः पुरुषः खड्गं तेजयति। नापितः क्षुरं तेजयति। ज्ञानी पुरुषः वाचं तेजयति।

९ यदि त्वं जोषयसि। तर्हि सः तत्र गच्छतु। त्वं किमर्थं तं जोषयितुं इच्छसि?

पाठक इस प्रकार वाक्य करें और अभ्यास बढावें। अब निम्नलिखित धातुओंका अभ्यास कीजिये—

दशमगण उभयपद।

दुल् = हिलाना। दोलयति – ते।

धू = हिलाना। धूनयति – ते; धावयति – ते। दुधाव, धूनयां–

चकार–चक्रे। धूनयिता, धविता। धूनयिष्यति–ते। धविष्यति–ते।

धृ = धारण करना। धारयति–ते।

धृष् = अपमान करना। धर्षयति – ते।

ध्वन् = शब्द करना। ध्वनयति–ते।

नट् = बोलना। नाटयति - ते।

नद = शब्द करना। नादयति–ते।

निवास् = ढांपना। निवासयति–ते।

पक्ष् = स्वीकार करना पक्षयति – ते।

पञ्च् = विवेचन करना। पञ्चयति–ते।

पट् = बोलना। पाटयति–ते।

पत् = गिरना। पतयति–ते।

पार् = समाप्त करना। पारयति–ते।

पिण्ड् = इकट्ठा करना। पिण्डयति - ते।

पीड् = पीडा करना। पीडयति–ते।

पुष् = पुष्ट करना। पोषयति - ते।

पूज् = पूजा करना। पूजयति–ते।

पूर = भरना। पूरयति–ते।

पूर्ण = पूर्ण करना। पूर्णयति–ते।

पृ = पालन करना। पारयति–ते।

संस्कृत वाक्य।

१ राजा राष्ट्रं धारयति। मनुष्यः प्राणं धारयति। देही देहं धारयति। वृक्षाः पुष्पाणि धारयन्ति।

१ विज्ञानी पुरुषः शास्त्रसिद्धान्तं प्रपञ्चयति। कः एवं प्रपञ्चयितुं शक्नोति? त्वं किं न प्रपञ्चयसे?

३ स चोरः नदीं पारयते। तौ पुरुषौ नदीं पारयितुं न शक्नुवन्ति। पाठशालायाः सर्वेऽपि बालकाः नदीं पारयिष्यन्ति नाऽत्र संशयः।

४ जलेन तत् पात्रं पूरय। अहं इदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि। श्वः वा परश्वः वा पूरयिष्यामि। कः एतत् पात्रं अपूरयत्।

५ यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति। त्वं किमर्थं तं एवं पीडयसि? स कं पीडयांचकार।

६ ते पुरुषाः ताः स्त्रियः धर्षयांचक्रिरे। कः एवं स्त्रीं धर्षयेत्। किमर्थं त्वं तां अधर्षयः? यः एवं स्त्रीं धर्षयति स राजपुरुषैः दंड्यते।

७ वायुः वृक्षं कथं दोलयति, पश्य। त्वं तं किमर्थं आंदोलयसि? यदि त्वं वृक्षं एवं दोलयसि तर्हि वृक्षात् सर्वाणि फलानि पतिष्यन्ति।

८ त्वं एवं किमर्थं पिष्टं पिण्डयसि? अपूप-निर्माणाय अहं एवं पिष्टं पिण्डयामि। कः अपूपान् करिष्यति?

सूचना।

पाठक इस प्रकार वाक्य बनावें और अपनी बोलचालकी तैयारी करें। इस प्रकारके अभ्याससे पाठक शीघ्रही संस्कृत में बातचीत कर सकते हैं।

# पाठ ६

( म० भा० वन० अ० ६५ )

बृहदश्व उवाच— सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितत् ॥ ३ ॥
निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सशीतलम् ।
सुपरिश्रांतवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम ॥ ५ ॥

बृहदश्व उवाच— सा अनवद्यांगी सुंदरशरीरावयवा दमयन्ती तदा तत् सार्थवाहवचः श्रुत्वा तस्य वणिजः भाषणं श्रुत्वा सा पतिलालसा दमयन्ती तेन एव सार्थेन वणिजां समूहेन सह जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ अनंतरं बहुतिथे बहुदिने काले समये व्यतीते बहुकालानंतरं, महति दारुणे वने सर्वतोभद्रं सर्वतः कल्याणं पद्मसौगन्धिकं पद्मानां कमलानां सुगंधिना युक्तं महत् तडागं कासारम् ॥ २ ॥ रम्यं, प्रभूतयवसेन्धनं बहुतृणकाष्ठयुक्तं नानापक्षिनिषेवितं अनेकैः पक्षिभिः सेवितं वणिजः ददृशुः ॥ ३ ॥ निर्मलस्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारि मनोहरं सुशीतलं अतिशीतलं तडागं दृष्ट्वा ते सुपरिश्रांतवाहाः अतिपरिश्रांतवाहनाः तत्र एव निवेशाय मनः दधुः ॥ ४ ॥ सार्थवाहस्य मुख्यस्य वणिजः संमते संमत्या उत्तमं वनं विविशुः प्रविष्टाः । तत्र पश्चिमां वेलां आसाद्य स सुमहान् सार्थः उवास तत्रैव निवासं चकार ॥ ५ ॥

अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।
अथाऽपश्यत सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृंगाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः ।
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥

अथ निःशब्दस्तिमिते शब्दरहिते स्तब्धे शांते वा अर्धरात्रसमये मध्यरात्रसमये तदा परिश्रांते सार्थे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं हस्तिनां गजानां यूथं आगमत् आगतम् ॥ ६ ॥ मदप्रस्रवणाविलां मदस्रावकलुषितां गिरिनदीं पानीयार्थं जलपानार्थं तत् हस्तियूथं आगमत् । अथ तत् गजयूथं सार्थजान् सार्थगतान् सुबहून् गजान् तं सार्थं च तत्र अपश्यत । ॥ ७ ॥ तदा ते सर्वे मदोत्कटाः वनगजाः तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः हिंसितुमिच्छन्तः वेगेन समाद्रवन्त तेषां उपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥ तेषां आपततां आक्रमणकारिणां गजानां वेगः दुःसहः सहनाय अयोग्यः अभवत् । नगाग्रात् पर्वताग्रात् शीर्णानां भिन्नानां अतएव क्षितौ भूम्यां पततां शृंगाणां वेगः यथा दुःसहः भवति तथा स तेषां वेगः दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां हस्तिनां स्पन्दतां धावतां वनोद्भवाः वने उद्भूताः मार्गाः नष्टाः नाशं प्राप्ताः । पद्मिन्याः कमलिन्याः सकाशे मार्गं संरुध्य उत्तमं सार्थं संसुप्तं आसीत् ॥ १० ॥

ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः॥ १२ ॥
निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वारुह्य संरब्धा पतिता विषमेषु च ॥ १४ ॥
एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमंडलम् ॥ १५ ॥

ते सर्वे वनगजाः तं महीतले चेष्टमानं यतमानं सार्थं ममर्दुः। शरणार्थिनः सार्थिकाः वणिजः हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः कुर्वन्तः बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान् वृक्षस्तंभान् धावन्तः निद्रान्धा अभवन् । केचिद् मनुष्या दन्तैः करैः शुण्डाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥१२॥ निहतोष्ट्राश्वबहुलाः बहुलाः उष्ट्राःअश्वाः च निहताः, पदातिजनसंकुलाः पदातिजनाः संकुलिताः, भयात् आधावमानाः च तदा परस्परहताः परस्पराघातेनैव हताः ॥ १३॥ ते मनुष्याः घोरान् नादान् विमुंचन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुह्य संरब्धाः संभ्रान्ताः विषमेषु विषमस्थानेषु पतिताः ॥ १४॥ एवं बहुभिः प्रकारैः हस्तिभिः दैवेन दैवप्रेरणेन आक्रम्य, हे राजन् ! सर्वं समृद्धं धनयुक्तं सार्थमंडलं विनिहतं विशेषेण नाशितम् ॥ १५ ॥

आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६ ॥
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥
एवमेवाऽभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
पुनरेवाऽभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९ ॥
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

तदा तत्र त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् आरावः कोलाहल-शब्द आसीत् । एषः कष्टः कष्टप्रदः अग्निः उत्थितः उत्पन्नः, त्रायध्वं रक्षध्वं, अधुना धावत ॥ १६ ॥ अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विशीर्णः पतितः तं गृह्णीध्वं, किं प्रधावत ? एतत् द्रविणं सामान्यं साधारणं उभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥ तदा एवं एव अभिभाषन्तः भयात् विद्रवन्ति । हे सकातराः सभयाः जनः ! पुनः एव अभिधास्यामि कथयिष्यामि, चिन्तयध्वं विचारयध्वं ॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये जनानां नाशे तथा वर्तमाने सति भयसंत्रस्त-मानसा भयेन त्रस्तमानसा दमयन्ती बुबुधे जागृतिं प्राप्ता ॥ १९ ॥ तत्र सर्वलोकभयंकरं सर्वलोकभयावहं वैशसं क्लेशं अपश्यत् पद्मनिभेक्षणा कमलसदृशलोचना बाला दमयन्ती तत् अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा भयभीता ॥ २० ॥

# पाठ ७

१ लट् ( वर्तमानकाल ) ( परस्मैपद ) १ भक्षयति, भक्षयतः, भक्षयन्ति । २ भक्षयसि, भक्षयथः, भक्षयथ । ३ भक्षयामि, भक्षयावः, भक्षयामः ॥

( आत्मनेपद ) = भक्षयते, भक्षयेते, भक्षयन्ते । २ भक्षयसे, भक्षयेथे, भक्षयध्वे । ३ भक्षये भक्षयावहे, भक्षयामहे ॥

२ लिट् ( अनद्यतन परोक्षभूतकाल परस्मैपद ) — १ भक्षयांचकार, भक्षयांचक्रतुः, भक्षयांचक्रुः । २ भक्षयांचकर्थ, भक्षयांचक्रथुः, भक्षयांचक्र । ३ भक्षयांचकार- चकर, भक्षयांचकृव, भक्षयांचकृम ॥

( आत्मनेपद ) = १ भक्षयांचक्रे, भक्षयांचक्राते, भक्षयांचक्रिरे । २ भक्षयांचकृषे, भक्षयांचक्राथे, भक्षयांचकृढ्वे । ३ भक्षयांचक्रे, भक्षयांचकृवहे, भक्षयांचकृमहे ॥

[ सूचना— यहां "भक्षयां" के पश्चात् "आस, बभूव" आदिरूप लगकर भी रूप होते हैं। इस विषयमें पूर्वस्थलमें लिखा ही है । ]

३ लुट् ( अनद्यतन भविष्य काल परस्मैपद ) — १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः २ भक्षयितासि, भक्षयितास्थः, भक्षयितास्थ ३ भक्षयितास्मि, भक्षयितास्वः भक्षयितास्मः ।

( आत्मनेपद ) = १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः । २ भक्षयितासे, भक्षयितासाथे, भक्षयिताध्वे । ४ भक्षयिताहे, भक्षयितास्वहे, भक्षयितास्महे ॥

४ लृट् ( भविष्यकाल – परस्मैपद ) = १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यतः, भक्षयिष्यन्ति । २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यथः, भक्षयिष्यथ । ३ भक्षयिष्यामि, भक्षयिष्यावः, भक्षयिष्यामः ॥

( आत्मनेपद ) १ भक्षयिष्यते, भक्षयिष्येते, भक्षयिष्यन्ते । २ भक्षयिष्यसे, भक्षयिष्येथे, भक्षयिष्यध्वे । ३ भक्षयिष्ये, भक्षयिष्यावहे, भक्षयिष्यामहे ॥

५ लेट् ( इसका प्रयोग वेद में ही होता है )

६ लोट् (आशीर्वाद—परस्मैपद) = १ भक्षयतु – भक्षयतात्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु । २ भक्षय – भक्षयतात्, भक्षयतम्, भक्षयत । ३ भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाम ॥

(आत्मनेपद) १ भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम् । २ भक्षयस्व, भक्षयेथाम्, भक्षयध्वम् । ३ भक्षयै, भक्षयावहै, भक्षयामहै ॥

७ लङ् ( अनद्यतनभूत काल – परस्मैपद ) = १ अभक्षयत्, अभक्षयतां, अभक्षयन् । २ अभक्षयः, अभक्षयतम्, अक्षयत । ३ अभक्षयम्, अभक्षयाव, अभक्षयाम् ॥

(आत्मनेपद) १ अभक्षयत, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त । २ अभक्षयथाः, अभक्षयेथाम्, अभक्षयध्वम् । ३ अभक्षये, अभक्षयावहि, अभक्षयामहि ॥

८ लिङ् ( विध्यर्थ-परस्मैपद ) = १ भक्षयेत्, भक्षयेताम्, भक्षयेयुः । २ भक्षयेः, भक्षयेतं, भक्षयेत । ३ भक्षयेयं, भक्षयेव, भक्षयेम ॥

( आत्मनेपद ) = १ भक्षयेत, भक्षयेयाताम्, भक्षयेरन् ।

२ भक्षयेथाः, भक्षयेयाथां, भक्षयेध्वम् । ३ भक्षयेय,भक्षयेवहि, भक्षयेमहि ॥

अब दशम गणके धातु देखिये-

दशम गण उभयपद धातु ।

प्रथ् = प्रख्यात होना । प्रथयति – ते । प्रथयांचकार ।

प्री = संतुष्ट होना । प्रीणयति – ते । प्रीणयांचकार ।

बध् = बांधना । बाधयति – ते । बाधयांचकार ।

बंध् = " बंधयति – ते । बंधयांचकार ।

भक्ष् = खाना । भक्षयति – ते । भक्षयांचकार ।

भू = विचार करना । भावयति – ते । भावयांचकार ।

भूष् = अलंकार धारण करना । भूषयति - ते । भूषयांचकार ।

मण्ड् = भूषित करना । मण्डयति – ते । मंडयांचकार ।

मंत्र = विचारकरना । मंत्रयति – ते । मंत्रयांचकार ।

मह् = पूजा करना । महयति—ते । महयांचकार ।

मान् = संमान करना । मानयति—ते । मानयांचकार ।

मार्ग् = ढूंढना । मार्गयति—ते । मार्गयांचकार ।

मार्ज् = शुद्ध करना । मार्जयति—मार्जयांचकार ।

मिश्र् = मिश्रण करना । मिश्रयति – ते । मिश्रयांचकार ।

मुच् = मुक्त करना । मोचयति – ते । मोचयांचकार ।

मूत्र् = मूतना । मूत्रयति – ते । मूत्रयांचकार ।

मृज् = शुद्ध करना । मार्जयति - ते । मार्जयांचकार ।

मृष् = सहन करना । मर्षयति – ते । मर्षयांचकार ।

यंत्र् = बंधन करना । यंत्रयति—ते । यंत्रयांचकार ।

यम् = बांधना । यमयति – ते । यमयांचकार ।

युज् = योजना करना। योजयति - ते। योजयांचकार।
रच् = रचना करना। रचयति - ते। रचयांचकार।
रस् = रसलेना। रसयति - ते। रसयांचकार।

संस्कृत वाक्य।

१ विश्वामित्रः ग्रंथं रचयति। कः एतत् अरचयत्? यः एवं अरचयत् स इदानीं कुत्र गतः?

२ भृत्यः प्रभातसमये मम स्थानं मार्जयति। ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचक्रुः। त्वं श्वः मार्जयिष्यसि किम्?

३ यथा अश्वः मूत्रयति तथा श्वा न मूत्रयति। हस्ती प्रभूतं मूत्रयति परंतु मत्स्या न मूत्रयन्ति।

४ मनुष्यः स्वदेहं अलंकारैः भूषयति। ज्ञानी पुरुषः एवं न भूषयति तस्य विद्या एव अलंकारः भवति।

५ इदानीं कः अन्नं भक्षयति? यः भक्षयितुं न इच्छति स इतः स्थानात् दूरं गच्छतु।

६ रामः प्रजां प्रीणयांचकार। युधिष्ठिरः अपि सर्वाणि मित्राणि अप्रीणयत्। किं त्वं तथा प्रीणयिष्यसि?

७ सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय। त्वं तत् सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न? कदा ते वैद्याः भैषज्यानि मिश्रयांचक्रुः?

८ राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अद्य वा श्वो वा मोचयिष्यति ते राजपुरुषाः तान् सर्वान् मोचयांचक्रुः।

पाठक इस प्रकार वाक्य बनावें और धातुओं का उपयोग करनेका अभ्यास बढावें।

*

# पाठ ८

तत्र स्थितां कौसल्यां दृष्ट्वा भरतशत्रुघ्नौ रुरुदतुः। कौसल्याऽपि भरतशत्रुघ्नौ दृष्ट्वा रुदती प्राह। हे भारत ! इदं ते निष्कंटकं राज्यं प्राप्तम्। तव माता कैकेयी मां अपि तत्रैव प्रस्थापयितुं इच्छति यत्र कमलनेत्रो रामो गतः। त्वं वा मां तत्र नय यत्र रामः अस्ति। कौसल्यया एवमुक्तो भरतः कौसल्यायाश्चरणयोः पपात उवाच च। आर्ये ! त्वं रामचंद्रे मे विपुलां प्रीतिं जानास्येव। अजानन्तं निरपराधिनं मां किं एवं गर्हसे ?

तदा भरतं कौसल्याऽब्रवीत्। ते आत्मा धर्मान्न चलितः। वत्स ! त्वं सत्यप्रतिज्ञोऽसि। अतः सतां लोकान् अवाप्स्यसि। इत्युक्त्वा भ्रातृवत्सलं भरतं समीपं आनीय आलिंग्य च प्रभूतं रुरोद। एवं तयोर्विलपतोः शोकेन सा रात्रिर्जगाम।

एवं शोकसंतप्तं भरतं वसिष्ठ ऋषिः उवाच। अलं शोकेन। नरपतेः दशरथस्य उत्तमं संयानं कुरु। तस्य वसिष्ठस्य आज्ञया धर्मज्ञो भरतो राज्ञः प्रेतकृत्यानि सर्वाण्यपि कारयामास। "क्व गतोऽसि तात मां कौसल्यां च त्यक्त्वा" इत्युक्त्वा भरतशत्रुघ्नौ विलेपतुः।

वसिष्ठस्तु तावुत्थाप्याह। युवयोः पितुः प्रेतस्य त्रयोदशोऽयं दिवसः। अतः शोकं त्यक्त्वा स्वानि कार्याणि कर्तुं उत्तिष्ठतम्। इति।

अथ चतुर्दशे दिवसे राजकर्मचारिणः समेत्य भरतमब्रुवन्—"त्वं अद्य अस्माकं राजा भव" इति।

तच्छ्रुत्वा भरत उवाच— " हे जनाः ! एतत् आभिषेचनिकं गृहीत्वा रामहेतोः अहं वनं गमिष्यामि। राम एव नः राजा भवतु।" इति

रामदर्शनेच्छया शीघ्रमेव भरतः प्रययौ। तस्याऽग्रतो मन्त्रिणः प्रययुः। सकैकेय्यश्च सर्वा अपि मातरः तान् एव अनुजग्मुः। यदा ते सर्वे श्रृंगवेरपुरं गंगातीरं च प्राप्ताः तदा तत्र गुह आगत्याब्रवीत्। " भरत ! धन्योऽसि त्वं यत् अयत्नादागतं राज्यं अपि सक्तुं इच्छसि रामहेतोः।" इति। तदा भरतेन परिपृष्टो गुहोऽकथयत्- " एतदिंगुदीमूलम् तृणं च, यत्र रामलक्ष्मणौ शयितौ।" इति। भरत आह— " हा हतोऽस्मि। सभार्यो रामो मम कृते ईदृशीं तृणशय्यां अधिशेते, अहमपि अद्यप्रभृति भूमौ तृणेषु एव शयिष्ये फलमूलाशनो भूत्वा जटाचीराणि च तथैव धारयामि यथा रामो धारयति।" इति।

दाशैः गंगां संतीर्य भरतो वनं प्रययौ। ततो भरद्वाजाश्रमं गत्वा नरश्रेष्ठो भरतः क्रोशादेव सर्वं जनं अवस्थाप्य वसिष्ठेनैव च केवलेन सह भरद्वाजं प्रणनाम। अनामयं च ते परस्परं पप्रच्छुः। भरद्वाजस्तु भरतमुवाच- " राज्यं खलु प्रशासतस्तव इहागमने किं कार्यं? आचक्ष्व सर्वम्। नहि मे मनः शुध्यति।" तच्छ्रुत्वा। भरत उवाच— " हतोऽस्मि, यदि भगवानपि एवं मां मन्यते न ममेष्टं मातुर्वचनं, नाऽपि तदहं आददे। अयोध्यामेव प्रतिनेतुं रामं प्रसादयितुमहमागतोऽस्मि।"

भरद्वाजस्ततो भरतमुवाच— " युक्तमेवैतत्त्वयि राघववंशजे। अयं ते भ्राता रामश्चित्रकूटे वसति। तं श्वः गंताऽसि।" ससैन्यः सपरिवारस्तां रजनीं तत्र व्युष्य भ्रातृवत्सलो भरतो चित्रकूट-प्रदेशं प्राप्तः।

लक्ष्मणस्तु भरतसैन्यशब्दं श्रुत्वा अब्रवीत्- " व्यक्तं, कैकेय्याः सुतो भरतः आवां हन्तुं ससैन्य अत्राभ्येति। अतः वध्य एव हि सः।" इति। तं परिसांत्व्य राम आह- "भरतं हत्वा किं करिष्यामि, पितुः शासनान्मया वन एव वस्तव्यम्। अहं तु मन्ये भरतः मां अयोध्यां नेतुं मां द्रष्टुं वा आगतः। अतः त्वया स निष्ठुरं न वाच्यः।" इति।

रामसंदर्शनाय उत्सुको भरतः स्वसैन्यं शैलस्य अधस्तात् एव संस्थाप्य, मातृः मे शीघ्रं आनयेति गुरुं वसिष्ठं उक्त्वा, स्वयं अग्रे भूत्वा जगाम। गिरिशिखरं गत्वा तत्र रामं जटाजिनधरं चीरवाससं दृष्ट्वा तमभ्यधावत तस्य पादयोः पपात च। " आर्य " इत्युक्त्वा पुनः किंचिदपि वक्तुं न शशाक। तं मूर्ध्नि आघ्राय, भरतं अंके आरोप्य तं सादरं पर्यपृच्छत्।— " हे सत्यपराक्रम ! पितुः शुश्रूषसे कच्चित्, किंनिमित्तं राज्यं हित्वा इमं देशं प्रस्थितोऽसि?"

भरतस्ततो राममुवाच-"आर्य! पुत्र शोकेन पीडितः तातः स्वर्गं गतः। नरके पतिष्यति मे जननी। दासभूतस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि। अद्यैव राज्ये अभिषिच्यस्व। एतदर्थं हि सर्वा मातरः प्रजाश्चानुप्राप्ताः। प्राप्नुहि राज्यं, कुरु च अस्मान् सर्वान् सकामानिति।" सबाष्प एव भरतो रामस्य पादौ जग्राह।

तदा राम उवाच-"मद्विधः सत्यव्रतः राज्यहेतोः पापं कथं आचरेत् न सूक्ष्ममपि पश्यामि त्वयि दोषम्। नापि जननीमर्हसि विगर्हितुम्। समादिष्टोऽस्मि मातापितृभ्यां वनं गच्छेति। कथं ततोऽन्यत्समाचरे। त्वया एव प्राप्तव्यं राज्यम्। दण्डकारण्ये पुनर्मया वस्तव्यम्। पित्रा दत्तं राज्यं त्वमुपभोक्तुं मर्हसि। अहं तु दुर्जातः यस्य शोकेन पिता मृतः। हे पितः ! कुत्र गतोऽसि?

सीते ! हा मृतोऽस्मि । हे लक्ष्मण ! त्वमिदानीं पितृहीनोऽसि ।" एवं दीर्घमाक्रोशं कृत्वा रामो लक्ष्मणमुवाच ।'तातस्य जलक्रियार्थं गमिष्यामि ।' इति ।

शब्दार्थ ।

रुद् = रोना
रुदती = रोनेवाली
निष्कंटक = कांटोंसे रहित
विपुल = बहुत
अवाप्स्यसि = प्राप्त करेगा
विलपन् = रोनेवाला
संयान = प्रस्थान
आभिषेचनिकं = अभिषकके संबंधी
अनुजग्मुः = पीछे गये
इंगुदीमूलं = इंगुदी वृक्षका मूल
शयितः = सोया हुआ
दाश = धीवर लोग
क्रोश = कोस, दो मील
अनामय = नीरोगिता
रजनी = रात्री
व्युष्य = रहकर
परिसांत्व्य = शांत करके
निष्ठुर = क्रूरताके साथ
शैल = पहाड
अधस्तात् = नीचे
अग्रे भूत्वा = आगे होकर
चीरवासस् = वल्कलधारी
मद्विधः = मेरे समान
सूक्ष्म = थोडाभी
विगर्हितुं = निंदा करनेके लिये
वस्तव्यं = रहना
दुर्जातः = बदजात
आक्रोश = कोलाहल

# पाठ ९

---

दशम गणके उभयपदी धातु

रिच् = विभक्त करना। रेचयति-ते। रेचयांचकार
लक्ष् = ध्यान देना। लक्षयति-ते। लक्षयांचकार
लंघ् = उल्लंघन करना। लंघयति-ते। लंघयांचकार
लोक् = प्रकाशना लोकयति - ते। लोकयांचकार
वच् = बोलना। वाचयति - ते। वाचयांचकार
वर् = इच्छा करना। वरयति - ते। वरयांचकार
वर्ण् = वर्णन करना, रंगदेना। वर्णयति - ते। वर्णयांचकार
वर्ध = वर्धन करना। वर्धयति-ते। वर्धयांचकार
वस् = निवास करना। वासयति - ते। वासयांचकार
विडंब् = मखौल करना। विडम्बयति - ते। विडम्बयाचकार
वृ = आवरणे। वारयति - ते। वारयांचकार
वृज् = दूर करना। वर्जयति - ते। वर्जयांचकार
व्यय् = व्यय करना। व्यययति - ते। व्यययांचकार
शिष् = शेष रहना। शेषयति - ते। शेषयांचकार
श्लिष् = आलिंगन देना। श्लेषयति - ते। श्लेषयांचकार
सद् = प्राप्त होना। सादयति - ते। सादयांचकार
सान्त्व् = शांति करना। सान्त्वयति—ते। सान्त्वयांचकार
साम् = शांत करना। सामयति-ते। सामयांचकार
सुख् = सुखदेना। सुखयति - ते। सुखयांचकार
स्तन् = शब्द करना। स्तनयति-ते। स्तनयांचकार
स्तेन् = चोरी करना। स्तेनयति - ते। स्तेनयांचकार

## संस्कृत वाक्य ।

१ स नैव लक्षयति । तौ कथं लक्षयतः? ते सर्वेऽपि सर्वदा लक्षयन्ति । अहं लक्षयिष्ये। आवां लक्षयिष्यावहे । वयं सर्वेऽपि न लक्षयिष्यामहे ॥

२ स हनुमान् इदानीं महासागरं लंघयति । कः एवं नदीं अलंघयत् । यूयं कदा सागरं लंघयिष्यथ ?

३ अहं न लोकयामि । त्वं विलोकयिष्यसि किम् ? कः तदा लोकयांचकार? मम पुत्राः विलोकयांचक्रुः ।

४ पुत्राः इदानीं पुस्तकानि वाचयन्ति किम्? के मनुष्याः पुस्तकानि वाचयितुं न शक्नुवन्ति । ये वाचयांचक्रुः ते कुत्र गताः?

५ चित्रकारः चित्रं वर्णयति । कवयः काव्येषु नायकान् वर्णयन्ति । त्वं किं अवर्णयः । स वर्णयांचकार ।

६ धीरः पुरुषः तं सान्त्वयति । यथा तं त्वं सांत्वयसि तथा स न सान्त्वयितुं शक्नोति । तं परिसान्त्वय इदानीम् ।

७ पुरुषः स्त्रीं सुखयति । मित्रं मित्रं सुखयति । ते पुत्रान् सुखयांचक्रुः । त्वं कं असुखयः?

८ मेघः आकाशे स्तनयति । मेघाः आकाशे स्तनयांचक्रुः । स किमर्थं एवं स्तनयति ।

९ चोरः तत्र स्तेनयति । कः एवं अत्र अस्तेनयत्? यः स्तेनयति सः स्तेन इति कथ्यते ।

१० पुरुषः स्त्रीं वरयति । स्त्रीं पुरुषं अवरयत् । के पुरुषाः वरयांचक्रुः?

## दशमगण उभयपद धातु।

स्तोम् =प्रशंसा करना। स्तोमयति - ते। स्तोमयांचकार।
स्निह् = स्नेह करना। स्नेहयति - ते। स्नेहयांचकार।
स्पृह् =इच्छा करना। स्पृहयति - ते। स्पृहयांचकार।
स्फुट् =फटना। स्फोटयति - ते। स्फोटयांचकार।
स्वद् = रुची लेना। स्वदयति - ते स्वदयांचकार।
हिंस् = हिंसा करना। हिंसयति - ते। हिंसयांचकार।

### संस्कृतवाक्य।

१ ऋत्विक् देवतां स्तोमयति। यजमानः स्तोमयांचकार।
२ अहं मोदकान् स्वादयामि। कः रसं अस्वादयत्।
३ नरः पशून् हिंसयति। सिंहः हस्तिनं हिंसयति।

पाठक इस प्रकार वाक्य करें और अपना अभ्यास बढावें। यदि पाठक इतने दशम गणके धातुओंको स्मरण करेंगे अथवा ध्यानमें धारण करेंगे, तो उनको संस्कृत भाषा अतीशीघ्र आजायगी। क्यों कि धातुओंको यथावत् जाननेसे ही संस्कृतमें सुगमतापूर्वक प्रवेश हो सकता है।

ये दशम गण उभय पदके धातु दिये हैं। दशमगणमें प्रायः केवल परस्मैपदी धातु नहीं हैं। उभयपद में परस्मै पद और आत्मनेपदके रूप होते हैं। परंतु केवल आत्मनेपदी धातु थोडेसे हैं उनमें से कई यहां दिये जाते हैं—

### दशमगणके धातु।
### आत्मनेपद धातु।

अर्थ—मांगना। अर्थयते। अर्थयांचक्रे। अर्थयिता। अर्थयिष्यते।

कुत्स् = निंदा करना। कुत्सयते। कुत्सयांचक्रे। कुत्सयिता। कुत्सयिष्यते।

गंध् = हिंसा करना। गंधयते। गंधयांचक्रे। गंधयिता

गर्व् = घमंड करना। गर्वयते। गर्वयांचक्रे। गर्वयिता गर्वयिष्यते।

चित् = विचार करना। चेतयते। चेतयांचक्रे।

तर्ज् = निंदा करना। तर्जयते। तर्जयांचक्रे।

त्रुट् = टूटना, काटना। त्रोटयते। त्रोटयांचक्रे।

दंश् = काटना, दंश करना। दंशयते। दंशयांचक्रे।

दंस् = ,, ,, दंसयते। दंसयांचक्रे।

भर्त्स् = निंदा करना। भर्त्सयते। भर्त्सयांचक्रे।

मृग् = ढूंढना। मृगयते। मृगयांचक्रे।

यक्ष् = पूजा करना। यक्षयते। यक्षयांचक्रे।

वीर् = वीर्यवान् होना। वीरयते। वीरयांचक्रे।

संग्राम् = युद्ध करना। संग्रामयते। संग्रामयांचक्रे।

इनके रूप केवल आत्मनेपदके रूपोंके समान ही होते हैं। आत्मनेपदके रूप पूर्व पाठोंमें दियेही हैं अब इनके रूप बनाकर वाक्य कीजिये—

संस्कृत वाक्य।

१ भिक्षुकः धनं प्रार्थयते। त्वं किं न प्रार्थयसे? अहं अर्थये। स तदा अर्थयांचक्रे। ते अर्थयांचक्रिरे।

२ वीरः गर्वयते। वीरपुरुषौ गर्वयिष्यन्ते। त्वं एवं मा गर्वय। यूयं गर्वयांचकृढ्वे।

३ त्वं चेतयसे। सर्वे चेतयिष्यन्ते। स चेतयांचकार।
४ सर्पः मनुष्यं दंशयते। सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते।
५ राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते। क एनं एवं भर्त्सयेत्।
६ राजा वने व्याघ्रं मृगयते। त्वं मृगयसे किम्?
७ यः वीरयते स एव वीरः भवति।
८ सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचक्रुः।
९ त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति?
१० भ्रातरः परस्परं कुत्सयांचक्रुः।

इस प्रकार वाक्य बनाकर उनका बोलनेमें उपयोग करें और अपना अभ्यास बढावें

# पाठ १०

एवं शोचतां तेषां रामभरतादीनां रजनी न्यवर्तत। प्रभाते भरतो रामचंद्रं सुहृन्मध्ये उपविष्टमब्रवीत्। 'मे माता कैकेयी त्वया सान्त्विता। राज्यं च मह्यं दत्तम्। तदेव राज्यं तुभ्यमहं ददामि। अकंटकं भुंक्ष्व राज्यम्।' इति। रामस्तु तदा भरतं समाश्वासयत्।

राम उवाच— "न आत्मनः कामचारो हि पुरुषः। किंतु अनीश्वरः। सर्वेऽपि निचयाः क्षयान्ताः। संयोगा वियोगान्ताः। मरणान्तं च जीवितम्। अतस्त्वं स्वस्थो भव। अयोध्यां गच्छ, शोकं त्यज। यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु। अहमपि पुण्यकर्मणा तेनैव पित्रा यत्र नियुक्तोऽस्मि तत्रैवाऽस्यार्यस्य शासनं करिष्यामि उभयोरपि आवयोः स पिता मान्य एव।"

भरत उवाच— "हे सत्यप्रतिज्ञ राम! मयि प्रोषिते तत् अनिष्टं पापं क्षुद्रया मात्रा कृतम्। बद्धोऽस्मि धर्मबंधेन तेन इमां मातरं पापकारिणीं न हन्मि। तातं च न परिगर्हे स अस्माकं दैवतम्। को हि धर्मज्ञ ईदृशं कुर्यात्? स्त्रियः प्रियचिकीर्षवः अंतकाले हि पुरुषाः मुह्यन्ति इति श्रुतं। तत्प्रत्यक्षीकृतमत्र। त्रायताम् भवान् सर्वान्। क्व च अरण्यं क्व च क्षात्रं। क्व जटाः क्व च प्रजापालनम्। अहं हि भवतः बालः ज्ञानेन स्थानेन जन्मना च सोऽहं भवति तिष्ठति कथं भूमिं पालयिष्यामि? मां किल्बिषाद्रक्ष। नोचेद्भवता सार्धं अहमपि गमिष्यामि वनम्।" इति।

एतच्छ्रुत्वा। लक्ष्मणाग्रजो रामः पुनः प्रत्युवाच—हे भ्रातः! पुरा किल तव पित्रा देवासुरसंग्रामे तव जनन्यै द्वौ वरौ दत्तौ। ताभ्यां वराभ्यां सा तव माता तव राज्यं मम च प्रव्राजनं अयाचत। सोऽहं पितुः सत्यवादे स्थितः भवानपि पितरं सत्यवादिनं कर्तुमर्हति। सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः। भूमिः कीर्तिः यशो लक्ष्मीः सत्यमेव समनुवर्तन्ते। सत्यमेव ततो भजेत्। मम जीवता पित्रा यद्विक्रीतं, आहितं, क्रीतं वा तद्भरतेन मया वा न शक्यं लोपयितुम्। अहं पुनः वनात् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भविष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि।" इति।

पुनः भ्रातुः पादयोर्निपत्य भृशं प्रार्थयामास भरतः। "अहमेकस्तु सुमहद्राज्यं नोत्सहे रक्षितुम् त्वं हि शक्तः लोकस्य परिपालने।" इति।

रामः पुनरुवाच- "हे भरत! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमवान् वा पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयात्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम्।" इति।

भरतेनापि प्रतिज्ञातम् । स आह च- " आर्य ! देहि तव पादुके एते हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः " इति ।

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत् । सोऽपि पादुके संप्रणम्य उवाच - " चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः, आगमनं तव आकांक्षन्, ते पादुकयोः उपरि राज्यतंत्रं न्यस्यामि । संपूर्णे हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । " इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं च परिष्वज्य उवाच- " रक्ष मातरं कैकेयीम्, मा तां प्रति रोषं कुरु । " इति ।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षः रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि राघवं प्रदक्षिणं चकार । संपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम ।

ततो मातृः अयोध्यां निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्- " अहं नंदिग्रामे गमिष्यामि" ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नंदिग्रामेऽवसत् । अभिषिच्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु अपयातेषु सलक्ष्मणो रामचंद्रस्तत्र वासं नारोचयत् । ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचंद्रः सभार्यः वनं प्रविवेश ।

दण्डकारण्यं प्रविश्य तु रामस्तापसाश्रममंडलं ददर्श । तत्रत्यास्तापसाः सिद्धाश्च तान् रामचंद्रादीन् यथान्यायं तर्पयामासुः । कृतातिथ्यास्तु ते मुनीनामंत्र्य वनमेवाऽवगाहन्त । रामलक्ष्मणौ तत्र भैरवं पुरुषादं विराधं नाम राक्षसं ददृशतुः । अपक्रम्य वैदेहीं विराधोऽब्रवीत् । " भविष्यति ममेयं भार्या । रुधिरं च युवयोः पास्यामि । " इति । रामलक्ष्मणौ तु ततो दीप्तं शरवर्षं ववृषतुः ।

सौमित्रिः सव्यं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहुं बभञ्ज। रामबाणेन विद्धः विराधः भूमौ पपात, ममार च।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं अभिजग्मुः। शरभंगोऽपि रामस्य आतिथ्यं यथायोग्यं चकार।

शब्द

शोचत् = शोक करने वाला
रजनी = रात्री
सुहृद् = मित्र
सान्त्वित = शांत किया।
अकंटक = निष्कंटक, दुःख-रहित
समाश्वासयत् = धीरज दिया
कामचारः = मन माना व्यवहार
क्षयांतं=नाश जिसके अंतमें है।
स्वस्थ = शांत
नियुक्त = प्रेरित
शासन = आज्ञा
प्रोषित = प्रवासमें गया
गर्ह = निंदा करना (धातु)
प्रियचिकीर्षुः = प्रिय करनेवाला
प्रत्यक्षीकृत = प्रत्यक्ष किया
त्रायताम् = रक्षण करे

किल्विष = पाप
सत्यवाद = सत्यवचन
अनुवर्तते = पीछे चलता है
भजेत् = सेवा की जाय
विक्रीत=विका,विक्रित किया
आहित = रखा
क्रीत = खरीद लिया
भृशं = पुनः
अपेयात् = चली जाय
हिमवत् = हिमालय पर्वत
हिमं = बर्फ
वेला = सीमा
अतीयात् = उल्लंघन करे
पादुका = खडावें
प्रायच्छत् = दिया
संप्रणम्य = नमन करके
आकांक्षन् = इच्छा करता हुआ

हुताशन = अग्नि
परिष्वज्य = आलिंगन देकर
रोषः = क्रोध
अश्रुपरीताक्षः = आंसुओंसे जिसके आंख भरे हैं।
विससर्ज = छोड दिया।
प्रदक्षिणं = प्रदक्षिणा
अपयात = गत, गये हुए
वासः = रहना
अरोचयत् = पसंद हुआ
अभ्यनुज्ञात = आज्ञाकियाहुआ
मंडल = समूह
आमंत्र्य = बुलाकर
भैरव = भयंकर
पुरुषाद् = मनुष्यभक्षक
सौमित्रिः = लक्ष्मण

## समासाः ।

१ रामभरतादयः = रामश्च भरतश्च रामभरतौ। रामभरतौ आदी येषां ते रामभरतादयः।
२ सुहृन्मध्यं = सुहृदां मध्यं।
३ अकंटकं = न विद्यंते कंटकाः यस्मिन् तत्।
४ कामचारः = कामं यथा स्यात् तथा चरति।
५ अनीश्वरः = न ईश्वरः।
६ क्षयान्तः = क्षयः अन्ते यस्य।
७ मरणान्तं = मरणं अंते यस्य।
८ स्वस्थः = स्वस्मिन् स्थितः।
९ पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य।
१० सत्यप्रतिज्ञः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य।
११ धर्मज्ञः = धर्मं जानाति इति।
१२ प्रजापालनं = प्रजानां पालनम्।

# संस्कृत-पाठ-माला।

चोवीस पुस्तकोंका मू० ६॥ ) और डा० व्य० ॥=) बारह पुस्तकों का मूल्य ४ ) और डा.व्य. ॥) प्रति भागका मूल्य ।=) छः आने और डा. व्य. -) एक आना। अत्यंत सुगम रीतिसे संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेकी अपूर्व पद्धति।

इस पद्धतिकी विशेषता यह है—

१ प्रथम द्वितीय और तृतीय भाग। इन भागोंमें संस्कृतके साथ साधारण परिचय करा दिया गया है।

२ चतुर्थ भाग। इस चतुर्थ भागमें संधिविचार बताया है।

३ पंचम और षष्ठ भाग। इन दो भागोंमें संस्कृतके साथ विशेष परिचय कराया है।

४ सप्तम से दशम भाग। इन चार भागोंमें पुलिंग, स्त्रीलिंग और नपुंसलिंगी नामोंके रूप बनानेकी विधी बताई है।

५ एकादश भाग। इस भागमें "सर्वनाम" के रूप बताये हैं।

६ द्वादश भाग। इस भागमें समासोंका विचार किया है।

७ तेरहसे अठारहवें भाग तकके ६ भाग। इन छः भागोंमें क्रियापदविचार की पाठविधि बताई है।

८ उन्नीससे चौवीसवें भागतकके ६ भाग। इन छः भागोंमें वेदके साथ परिचय कराया है।

अर्थात् जो लोग इस पद्धतिसे अध्ययन करेंगे उनको अल्प परिश्रमसे बडा लाभ हो सकता है।

मंत्री-स्वाध्याय-मंडल, औंध ( जि० सातारा )

---

मुद्रक तथा प्रकाशक—श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
भारतमुद्रणालय, औंध ( जि० सातारा. )